

УДК 811.161.2'373.611'366

Д. В. Пономаренко, О. О. Дудка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Особливості словотвірної семантики похідних із коренем каз-

Пономаренко В. Д., Дудка О. О. Особливості словотвірної семантики похідних із коренем каз-

У статті досліджено специфіку словотвірної семантики дериватів із коренем каз-. Установлено особливості семантико-словотвірних відношень між мотивувальними і мотивованими. Виявлено залежність словотвірної активності базового дієслова казати від складності його семантичної структури. Простежено особливості реалізації семантики твірної в лексичному значенні похідного.

Ключові слова: словотвірна семантика, словотвірна парадигма, словотвірне гніздо, дериват, вербатив.

Пономаренко В. Д., Дудка Е. А. Особенности словообразовательной семантики производных с корнем каз-. В статье исследована специфика словообразовательной семантики дериватов с корнем каз-. Установлены особенности семантико-словообразовательных отношений между мотивирующими и мотивированными. Установлена зависимость словообразовательной активности базового глагола казати от сложности его семантической структуры. Рассмотрены особенности реализации семантики производящего в лексическом значении производного.

Ключевые слова: словообразовательная семантика, словообразовательная парадигма, словообразовательное гнездо, дериват, вербатив.

Ponomarenko V. D., Dudka O. O. The word-forming semantics peculiarities of derivatives with stem каз-

The specifics of word-building semantics of the derivatives with the каз- root has been investigated in this article. Peculiarities of semantic and derivational connections between motivating and motivated words have been stated. Dependence of word-building activity of the basic verb казати from complication of its semantic structure has been found. Features of semantic realisation of a forming word in lexical meaning of derivative one have been traced.

Key words: word-building semantics, word-building paradigm, word-building family of words, derivative, verbative.

Для сучасної лінгвістики властива посилена увага до проблем формування семантичної структури слова. Важливим завданням науки про мову в галузі дериватології є розкриття природи та суті семантичних процесів у словотвірних актах. Як слушно зауважує І. Ковалик, «для здійснення цього завдання необхідно передовсім виявити смислову структуру всіх елементів словотвірних ресурсів і тоді перейти до з'ясування ролі семантики цих елементів під час творення похідних слів» [5:50].

«Семантична структура слова, як стверджує О. Кардашук, – це загальне поняття, яке визначає сутність, зміст лексико-семантичної одиниці», у широкому розумінні цей термін використовується стосовно організації семени як сукупності лексико-семантичних варіантів багатозначного слова, у більш вузькому плані цей науковий термін може бути використаний щодо структури значення окремого лексико-семантичного варіанта семени, тобто щодо ієрархічної сукупності сем, які відтворюють певне значення слів [4:96]. Семи, за словами І. Ковалика, виражають певні об'єктивні відношення і є будівельним матеріалом для лексичних та граматичних значень [5:50].

Семи, що становлять зміст лексичного значення слова, співвідносяться з ознаками відповідного поняття. «Сукупність таких сем, як зазначає В. Русанівський, створює семему, яка не існує поза лексемою – її матеріальним носієм, становлячи одне з її значень» [9:29–30].

В актах деривації деякі семи можуть нейтралізуватися, інші накладатися на вихідні семени. Явище нашарування сем на вихідні семени, як стверджує Л. Коржик, називається семізацією, а явище знімання сем – десемізацією. Творення одних похідних одиниць може супроводжуватися як семізацією, так і десемізацією, але інших – лише семізацією [6:48].

Різномасштабний підхід до вивчення похідних одиниць (формантоцентричний та основоцентричний), що превалює в словотворі останніх десятиліть, дає змогу з'ясувати специфіку словотвірної семантики похідних одиниць, установити роль формантної частини в семантичній структурі лексеми, виявити причини різної активності твірних баз, вивчити семантико-словотвірні відношення між мотивувальними й мотивованими, простежити, які семи лексичного значення твірної реалізуються в семантиці похідного тощо.

Ці та інші аспекти словотвірної семантики потрібно вивчати не лише на рівні словотвірних пар, а й на матеріалі похідних слів, об'єднаних на основі різних синтагматичних і парадигматичних зв'язків, зокрема об'єднаних спільним лексичним компонентом, оскільки це допоможе виявити внутрішню формально-значеннєву організацію кожного слова на основі його двоєдиної співвіднесеності, яка «відображає наявні в мові способи і засоби передачі словесної інформації» [13:204].

Метою статті є з'ясування словотвірної семантики похідних словотвірного гнізда із коренем **каз-**.

Похідні із коренем **каз-**, пов'язані між собою відношеннями структурної та семантичної похідності й об'єднані на основі послідовного підпорядкування одних одиниць іншим у дериваційне гніздо, яке «характеризується різноманітністю семантичних взаємозв'язків твірних і похідних основ, зумовлюється як структурними особливостями цих основ, так і кореляцією семантики твірних і похідних слів» [3:1].

Базове дієслово *казати*, що є непохідним, опосередковано пов'язане з усіма спільнокореневими одиницями і виражає найрізноманітніші аспекти мовленнєвої діяльності та відзначається складністю семантичної структури, якій властиві лексико-семантичні варіанти, а також взаємозалежне співвіднесення із дієсловами інших лексико-семантичних груп, зокрема дієсловами на позначення психічної, розумової діяльності людини, а також мислення, волевиявлення тощо.

Дієслово *казати* має три значення, одне з яких є переносним: 1. Передавати словами (думки, почуття тощо); висловлювати, говорити (у 2 знач.). // Розповідати що-небудь. 2. Наказувати комусь робити що-небудь. 3. *перен.* Свідчити про що-небудь. Незважаючи на незначну кількість лексико-семантичних варіантів, аналізована лексема має здатність уступати в різноманітні структурно-семантичні мотиваційні зв'язки з великою кількістю похідних, виявляючи високу словотвірну активність.

Найзагальніше значення дії найбільшою мірою виражається похідними дієсловами, утвореними за допомогою префіксальних формантів, які уточнюють, доповнюють, модифікують значення твірного дієслова *казати*. Найпродуктивнішим у системі лексико-семантичних варіантів виступає перше значення дієслова *казати*, оскільки воно (значення) є тією структурно-семантичною базою, на якій формується семантика та структура всіх похідних.

Найбільша кількість похідних дієслів з коренем **каз-** утворена префіксальними моделями, бо префіксація є основним засобом

внутрішньодієслівної деривації. Префіксація дієслів у сучасній українській мові відіграє винятково важливу роль, оскільки вона поєднує і словотворення, і формотворення. Найпродуктивнішими префіксами, які слугують для творення похідних дієслів від основи **каза-**, є: **в-**, **ви-**, **від-**, **до-**, **за-**, **на-**, **недо-**, **од-**, **пере-**, **під-**, **по-**, **про-**, **роз-** та ін. У мовознавстві існують різні погляди на роль префіксів у дієсловах, однак майже всі дослідники сходяться на думці, що, поєднуючись із дієсловами руху, мовлення, мислення тощо, вони є не формотворчими, а словотвірними.

Отже, можемо сказати, що своєрідністю префіксального творення похідних зі спільним коренем **каз-** є те, що вони утворюються за допомогою префіксів-кваліфікаторів, які виконують словотвірну функцію. Це пояснюється насамперед специфічністю семантики базового слова, тому префіксовані віддієслівні похідні входять до мутаційних словотвірних типів: *в-казати*, *ви-казати*, *від-казати*, *до-казати*, *за-казати*, *на-казати*, *недо-казати*, *од-казати*, *пере-казати*, *під-казати*, *по-казати*, *при-казати*, *про-казати*, *роз-казати* та ін. Саме завдяки словотвірним префіксам значення похідних розширюється, уточнюється, модифікується тощо. Окремі похідні дієслова лише одним із значень пов'язані з мотивувальним (наприклад, дієслово *показати* із дев'яти значень співвідноситься із значенням твірного *казати* тільки лексико-семантичним варіантом «розповідати щось про кого-, що-небудь, подавати якісь відомості; звинувачувати когось своїми свідченнями. // Доносити на кого-небудь»). Таке ж можна стверджувати і щодо похідних *показувати*, *показання* тощо.

Унаслідок різноманітних синтагматичних зв'язків дієслова *казати* з'являються нові можливості для семантичних переходів, зрушень, переносів тощо його основного значення. Спостерігаємо велику кількість префіксованих дієслів, які не лише одним із лексико-семантичних варіантів повторюють значення твірної основи, а й розвивають у семантичній структурі власні значення. Наприклад, похідне дієслово *вказувати* має три значення: 1. Казати, висловлювати все, що є на думці (переважно неприємне); дорікати. 2. *перен.* Виявляти, показувати ознаки чого-небудь (почуттів, настрою і т. ін.). 3. Видавати, викривати кого-небудь, роблячи донос // Робити відомим що-небудь таємне, приховане. Аналіз показує, що в усіх лексико-семантичних варіантах цього дієслова відбуваються семантичні нарощення. Так, у першому значенні з'являється немотивована сема „неприємне”, у третьому значенні нарощується сема „викривати”. Дієслово *доказувати* в порівнянні з твірним розвиває шість значень:

1. Закінчувати говорити, розповідати про що-небудь, доводити розповідь до певної межі.
2. Підтверджувати істинність, правильність чого-небудь фактами, незаперечними доказами; доводити. // Переконувати кого-небудь у чомусь.
3. Повідомляти кому-небудь про щось. 4. Змогти, зуміти розказати, пояснити. 5. *заст.* Доносити.
6. *діал.* Докоряти. А дієслово *сказати* має аж вісім значень: 1. Передати словами думки, почуття тощо; висловитися, повідомити усно що-небудь, промовити // відповісти, висловити свою думку про що-небудь. // Переказати, передати на словах щось кому-небудь. // Поскаржитися. // Виголосити (промову, привітальне слово і т. ін.). // Повідомити, викласти що-небудь письмово. // Порадити. // *розм.* Розповісти. // *розм.* Визначити ціну. 2. Наказати, звеліти, запропонувати кому-небудь зробити щось. // 3. Стати доказом, свідченням чого-небудь; зробити щось зрозумілим. // Утілити в чому-небудь якусь думку. 4. *розм.* Наперед визначити те, що буде, станеться; провістити. 5. *розм.* Звинуватити кого-небудь у чомусь; наговорити. // Повідомити кого-небудь про когось, щось; донести. 6. *у знач. вставн. слова* скажімо. Те саме, що наприклад. 7. Входить до складу вставних словосполучень і речень. 8. *у знач. виг.* скажи, *розм.* Виражає, залежно від інтонації, здивування, обурення і т. ін. з приводу чого-небудь, недовіру до чийхось слів тощо. Слід відзначити, що в кожному із значень розвивається велика кількість семантичних відтінків. Широкий спектр семантичних асоціацій сприяє також тому, що дієслово *сказати* входить до складу великої кількості сталих словосполучень.

У межах вербальної зони фіксуємо кілька похідних, утворених постфіксальним способом (*казати-ся* (1. Те саме, що говоритися, мовитися. 2. Те саме, що оповідатися; розповідатися); *відказати-ся*, (*прост.* Те саме, що відмовлятися); *виказувати-ся* (1. Виднітися, бути помітним. 2. Пас. до *виказувати* 1, 3); *переказувати-ся* (1. Передаватися з уст в уста (про чутки, новини і т. ін). 2. Пас. до *переказувати*) та ін. Як бачимо, майже всі постфіксальні дієслова повторюють значення відповідних твірних, додаючи до семантики безособове або пасивне значення. Лише постфікс *-ся*, що служить для творення дієслова *виказуватися* (у першому значенні), модифікує значення твірного *виказувати*, розвиваючи нове словотвірне значення. Ми зафіксували також ряд дієслів, утворених суфіксальним способом: *виказувати*, *доказувати*, *недоказувати* та ін., у яких суфікс *-ува-* має суто видове значення, а також дієслово *сказонутти*, у якому суфікс *-ону-* додає до твірної семантики значення одноразової дії, а також емоційно-експресивне значення.

Фіксуємо велику кількість віддієслівних іменників із коренем *каз-*. Усі суфікси цих іменників (у поєднанні з флексіями) виконують

одну спільну функцію – транспозицію дієслівних основ в іменникові, виступаючи при цьому носіями таких словотвірних значень, як **абстрагована дія, результат дії, абстрагована ознака, особа-діяч**. Численними серед віддієслівних дериватів є іменники із загальним словотвірним значенням результату дії, утворені в основному від префіксальних дієслівних основ шляхом **нульової суфіксації**: *доказ*, *виказ* (1. Дія за значенням *виказувати*. 2. Те саме, що *донос*), *наказ*, *заказ*, *переказ*, *підказ*, *приказ*, *розказ*, *сказ*. Девербативи з суфіксами **-енн(я)**, **-нн(я)**, мотивовані відповідно дієсловами доконаного та недоконаного виду, об'єднує словотвірне значення абстрагованої дії (*казання*, *виказування*, *доказування*, *переказування*, *проказування*, *приказування*, *підказування*, *розказування*, *сказання* та ін.). У семантичній структурі деяких похідних субстантивів, крім транспозиційного значення абстрагованої дії, розвивається мутаційне значення: *казання* (повчальна промова в церкві, проповідь); *сказання* (1. Жанр давньоруської розповідної літератури про історичних діячів і ті події, у яких вони брали участь. // Оповідний твір історичного або легендарного змісту; легенда. 2. *заст.* Дія за значенням *сказати* 1). Словотвірне значення абстрагованої дії властиве і для похідних інших словотвірних типів із суфіксами: **-к(а)** (*приказка*, *розказка*, *підказка*). В утвореннях, що мають у своєму складі суфікс **-ува-**, дієслівна ознака тривалості в часі більш відчутна (пор., наприклад, *підказка* і *підказування*). Носіями словотвірного значення абстрагованої ознаки виступають похідні субстантиви із суфіксом **-ість**, твірними для яких є не дієслова, а віддієслівні прикметники різної структури (*доказов-ість*, *бездоказов-ість*). Фіксуємо також віддієслівні іменники зі значенням діючої особи: *казій*, *казань*, *казкар*, *доказжчик*, *викажчик*, *виказувач*, *підкажчик*, *прикажчик*, *розказник* тощо. Деякі з цих іменників мають корелятивні пари похідних на позначення істоти жіночої статі: *казарка*, *викажчиця*, *докажчиця*, *прикажчиця*.

Провідною структурно-семантичною формою побудови більшості прикметникових утворень з коренем *каз-* виступає модель «основа віддієслівного іменника + **-н-**», яка здебільшого є носієм словотвірного значення «схильний, здатний до якої-небудь дії чи такий, що володіє якою-небудь якістю, властивістю». В окремих випадках смислова сумісність певних ЛСВ твірного і суфікса **-н-**, одного з найдавніших і найпродуктивніших формантів у системі прикметникового словотвору, утворює значення, обмежені багатством відтінків, притаманних поняттю, яке об'єктивується певним словом, співвідносним із предметом навколишньої дійсності (*наказний*, *приказний*).

Прикметникові деривати, які є складними за структурою, мають загальне значення „який характеризується дією, що позначена твірною основою і конкретизована в першій основі композита” (*вищесказаний, нижческазаний*).

Прикметники слугують базою для творення прислівників. Таким адвербативам, утвореним шляхом суфіксації, притаманне значення ознаки дії, названої мотивувальним словом. У складі цих похідних трансформаційна роль суфікса *-о-* залишається тільки конструктивною: *наказовий – наказово, неказаний – неказанно* тощо.

Таким чином, вивчення структурно-семантичних особливостей похідних, об’єднаних спільним коренем, дає змогу побачити, наскільки потенційно продуктивним є той чи той корінь, що є смисловим центром, смисловою основою, на якій

утворюється і будується семантика слів за допомогою афіксальних морфем.

Найбільш продуктивними в системі лексико-семантичних варіантів вербатива *казати* є перше значення, оскільки воно виражає характер поняття, йому притаманний найбільш високий ступінь комунікативної значущості. Це значення виступає тим структурно-семантичним фундаментом, на якому безпосередньо чи опосередковано базується семантика і структура всіх дериватів.

Отже, деривати з коренем *каз-* утворюють мікросистему із загальним значенням говоріння і відзначаються різним характером семантичної сумісності безпосередніх складників основ, що приводить до неоднакового співвідношення в структурі деривата лексичного, словотвірного та категоріального значень.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.
2. Вакарюк Л. О. Український словотвір у термінах : словник-довідник / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. — Тернопіль : Джура, 2007. — 260 с.
3. Гіряк С. П. Структурно-семантична організація словотворчих гнізд з базовими дієсловами мовлення в українській мові XIX—XX ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. П. Гіряк. — Донецьк, 1999. — 20 с.
4. Кардашук О. В. Семантичне поле «простір» (на матеріалі прикметників сучасної української мови) / О. В. Кардашук // Актуальні проблеми граматики : Зб. наук. пр. — Кіровоград, 1997. — Вип. 2. — С. 95 — 99.
5. Ковалик І. І. Про семізацію і семемізацію у СГ кореня *зелен-* в українській мові / І. І. Ковалик // Українське мовознавство. — 1983. — № 11. — С. 50 — 57.
6. Коржик Л. І. Структурно-семантична типологія словотвірних ланцюжків непохідних прикметників на позначення кольору / Л. І. Коржик // Актуальні проблеми граматики : Зб. наук. пр. — Кіровоград, 1997. — Вип. 2. — С. 44 — 48.
7. Кушлик О. Специфіка структури та семантики словотвірних парадигм відприкметникових інхоативних дієслів / Оксана Кушлик // Українська мова. — 2012. — № 4. — С. 56 — 67.
8. Пономаренко В. Д. Словотвірна семантика іменників — відад’єктивів сучасної української мови (проблема фразеологізації значень дериватів) : дис. на здобуття науков. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. Д. Пономаренко. — Х., 1996. — 164 с.
9. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 1988. — 240 с.
10. Сікорська З. С. Словотвірна структура похідних слів із різною формально-семантичною співвідносністю // Словотвірна семантика східнослов’янських мов / З. С. Сікорська. — К. : Наук. думка, 1983. — С. 35—46.
11. Степаненко О. К. Семантика і структура словотвірних гнізд із вершинним соматичним компонентом : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. К. Степаненко. — Дніпропетровськ, 2010. — 24 с.
12. Українська мова : Енциклопедія / Редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. Г. Зяблюк та ін. — К. : Укр. енциклопедія, 2004. — С. 619—621.
13. Янценецкая М. Н. Семантические вопросы теории словообразования. — Томск : Изд-во Томского ун-та, 1979. — 242 с.